

روشنفکران دینی و اندیشه‌های اجتماعی

مؤلف:

لیلا مظفری

نشر راشدین
Rashadin Publication

سرشناسه : مظفری، لیلا، ۱۳۵۶ -
 عنوان و نام : روشنفکران دینی و اندیشه‌های اجتماعی/ مولف لیلا مظفری.
 پدیدآور
 مشخصات نشر : تهران : راشدین، ۱۳۹۳.
 مشخصات : ۳۲۹ ص.
 ظاهری
 شابک : 978-600-361-085-9
 وضعیت فهرست : فیبا
 نویسی
 موضوع : روشنفکران دینی -- ایران -- قرن ۱۴
 موضوع : روشنفکران -- ایران -- دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی
 موضوع : تفکر دینی -- ایران -- قرن ۱۴
 رده بندی کنگره : BP ۱۳۹۳۶/۱۰۳ ر ۹۶م/
 رده بندی دیویی : ۴۸/۲۰۷
 شماره کتابشناسی : ۳۷۲۱۰۷۳
 ملی

■ انتشارات راشدین

■ عنوان کتاب: روشنفکران دینی و اندیشه‌های اجتماعی

■ مؤلف: لیلا مظفری

■ نظارت کیفی: راهب عارفی

■ نظارت فنی: محمد معین عارفی

■ صفحه‌آرا و طراح جلد: افسانه حسن‌بیگی

■ چاپ و صحافی: دی تاپ

■ نوبت چاپ: اول-۱۳۹۳

■ شمارگان: ۱۰۰۰

■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۱-۰۸۵-۹

■ قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

■ نشانی: میدان انقلاب - کارگر جنوبی - کوچه گشتاسب - پلاک ۴ واحد ۶

■ تلفن / نمابر: ۶۶۴۰۸۲۲۴ - ۶۶۱۲۳۴۴۹

■ پایگاه اینترنتی: www.rashedin.info

■ پست الکترونیک: Email: rashed1829@yahoo.Com

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۵	مقدمه ناشر
۶	سخنی در باره این پژوهش
۹	پیش درآمد
۲۱	فصل اول: پیشینه روشنفکری
۲۶	روشنفکری؛ فرزند رنسانس و تجسم جهان‌نگری مدرن
۳۲	تعریف ذات باورانه از روشن فکر
۳۵	تعریف عینی گرا از روشنفکر
۴۳	دیدگاه توسلی
۴۴	دیدگاه یزدی
۶۵	فصل دوم: شریعتی، پیام آور انقلاب
۶۷	جهان بینی شریعتی
۷۱	ایدئولوژی از دیدگاه شریعتی
۷۸	انقلاب از دیدگاه شریعتی
۸۰	غرب و غربزدگی از دیدگاه شریعتی
۸۵	وظیفه روشنفکر دینی در جریان پروتستانسیم اسلامی
۹۱	روشنفکر از دیدگاه شریعتی
۹۵	شریعتی و پروتستانسیم
۱۰۴	تقسیم بندی تشیع و تسنن
۱۰۷	دموکراسی از دیدگاه شریعتی
۱۰۹	سنت و مدرنیته از دیدگاه شریعتی
۱۱۹	تحلیل شریعتی از انسان
۱۲۰	اجتهاد از دیدگاه شریعتی
۱۲۳	فصل سوم: بازرگان روشنفکر دینی میانه‌رو
۱۲۶	خط مشی سیاسی و اجتماعی بازرگان
۱۳۳	انقلاب ایران از دیدگاه بازرگان
۱۵۰	ایدئولوژیک کردن دین
۱۵۱	استقلال از دیدگاه بازرگان
۱۵۵	مقایسه کمونیسم با اسلام
۱۵۷	تکلیف مسلمانان
۱۷۵	مزایا و مضار دین
۱۷۶	تأثیر دین در جوامع

۱۸۲	روحانیت ما در برابر تمدن و سیاست
۱۹۳	مقصود از مبارزه (انقلاب)
۲۰۰	آیا حکومت جهانی واحد عملی است؟
۲۰۲	تفاوت فقه و اسلام
۲۰۸	شخصیت فردی، تکامل اجتماعی و وحدت انسانی
۲۱۱	تکامل انسان
۲۲۱	فصل چهارم: توسلی، روشنفکر ملی گرا
۲۲۵	روشنفکری دینی از دیدگاه توسلی
۲۳۶	دین از دیدگاه روشنفکر توسلی
۲۳۷	ایدئولوژی از دیدگاه دکتر توسلی
۲۴۲	آیا دین استعداد تبدیل شدن به ایدئولوژی را دارد؟
۲۴۹	آیا توسعه یافتگی ایدئولوژی دین را میسر می‌آورد؟
۲۵۰	دین و حکومت
۲۵۱	رایزنی در اسلام (دموکراسی)
۲۵۹	سنت و مدرنیسم از دیدگاه توسلی
۲۶۹	فصل پنجم: سروش، روشنفکر دینی و ملی گرا
۲۷۰	روشنفکری و دینداری
۲۷۴	نظریه ی قبض و بسط شریعت
۲۷۸	تکامل معرفت دینی
۲۸۰	عصری شدن دین
۲۸۱	نقد ایدئولوژی شدن دین
۲۸۲	اوصاف ایدئولوژی ها
۲۸۳	چرا نباید دین به ایدئولوژی تبدیل شود؟
۲۹۱	دموکراسی و حکومت دموکراتیک دینی
۲۹۳	کثرت گرایی دینی (پلورالیسم دینی)
۲۹۸	توسعه از دیدگاه سروش
۳۰۰	نقش ایدئولوژی های سیاسی در توسعه
۳۰۲	غرب و غرب گرایی
۳۰۶	سخن پایانی
۳۱۳	منابع و مآخذ

تأثیر اندیشه های اجتماعی - سیاسی و دینی روشنفکران دینی در جامعه قابل انکار نیست. تحولات سیاسی - اجتماعی جوامع همواره دست خوش نظرات روشنفکران بوده است. با نگاهی کوتاه به کشورهای غربی، به ویژه اروپایی، مشخص می شود که گذر تاریخی اروپائیان از قرون تاریک وسطی به عصر رنسانس مرهون تلاشهای فکری روشنفکران آن جوامع بوده است. جدایی دین از سیاست و محدود کردن دخالت کلیسا در امور سیاسی و اقتصادی جوامع غربی نتیجه اندیشه های سیاسی و اجتماعی روشنفکران غربی بوده است.

در همین رابطه با نیم نگاهی به اندیشه های سیاسی و اجتماعی روشنفکران دینی در ایران از جمله شریعی، بازرگان، توسلی و سروش، سیر تحولات سیاسی اجتماعی ایران را در دهه های اخیر می توان مورد بررسی قرار داد که حاصل و نتیجه این اندیشه ها کنش های اجتماعی است که در جامعه صورت می گیرد.

انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ م.م. ایران حاصل تلاش اندیشمندان و روشنفکران دینی - دانشگاهی و حوزوی بود که تاکنون ادامه یافته و در کشورهای اسلامی تأثیر گذار بوده است.

در این کتاب اندیشه های روشنفکران دینی از جمله دکتر شریعی، مهدی بازرگان، عبدالکریم سروش و غلامعباس توسلی مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. خانم لیلا مظفری تلاش کرده است تا با نگاهی جامعه شناختی به بررسی افکار این اندیشمندان بپردازد، زیرا روشنفکری و دین دو مؤلفه ایست که بدون توجه به آن نمی توان مسیر گذار و توسعه را پیمود. در نهایت به اعتقاد محقق آینده ایران به دست روشنفکران دینی رقم خواهد خورد.

مدیر انتشارات راشدین

دکتر راهب عارفی میناآباد

سخنی در باره این پژوهش

موضوع، مورد بررسی در این پژوهش، عبارت است از «بررسی اندیشه‌های اجتماعی روشنفکران دینی، روش مورد استفاده در این پژوهش روش اسنادی و از نوع کتابخانه‌ای می‌باشد. ابزار گردآوری پژوهش فیش‌برداری و مصاحبه می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش مهم‌ترین کتابها و مقالاتی بود که چهار اندیشمند مورد بررسی (توسل، سروش، بازرگان، شریعتی) نگاشته‌اند و کتابهایی که اندیشمندان دیگر در مورد این چهار اندیشمند نگاشته‌اند. برای بررسی افکار این اندیشمندان بهترین روش مراجعه به آثار خود این اندیشمندان می‌باشد. در زیر به برخی از مهم‌ترین کتب مورد بررسی اشاره می‌شود:

به منظور بررسی اندیشه اجتماعی شریعتی از مجموعه آثار ۳۵ جلدی وی مجموعه آثاری که با موضوع مورد بررسی مناسبت داشت انتخاب شد. (جلد ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵) کتاب‌های این اندیشان متجدد نوشته محمد منصور هاشمی یکی از کتابهایی است که در بررسی آثار شریعتی از آن استفاده نمودم، مولف این کتاب پایبند روش علمی در نقد، در عین حفظ منزلت و قدر موضوع شخصیت نقدشونده بوده است. هم‌چنین در بررسی اندیشه شریعتی از کتاب روشنفکری و اندیشه دینی دکتر توسلی استفاده نمودم که به دلیل نزدیکی و آشنایی وی با اندیشه شریعتی کمک زیادی به من نمود.

در بررسی اندیشه اجتماعی بازرگان نیز مجموعه آثار وی مورد مطالعه و فیش‌برداری قرار گرفت. مجموعه آثار وی جلد یازده که شامل (پیروزی حتمی، رنگ‌ها و نقش هادر عاشورا، مبارزات سیاسی و مذهبی، حکومت جهانی واحد،

منابع فقه، آفات توحید) و جلد هشت مباحث علمی، اجتماعی، اسلامی که شامل (کار در اسلام، بی نهایت کوچکیها، از خداپرستی تا خودپرستی، سر عقب افتادگی مسلمانان، مزایا و مضار دین، مرز میان دین و سیاست) و نیز استفاده از کتاب انقلاب ایران در دو حرکت که به نوعی مهم ترین اثر اجتماعی وی می باشد. در ادامه نیز از کتاب در تکاپوی آزادی نوشته حسن یوسفی اشکوری بهره بردم.

در بررسی اندیشه اجتماعی توسلی نیز به مطالعه و فیش برداری آثار وی پرداخته‌ام. البته مصاحبه هایی نیز با ایشان داشتم که در درک بهتر مفاهیم روشنفکری به من یاری رساند و از این بابت از ایشان بسیار سپاسگزارم. کتاب جامعه شناسی دینی و کتاب روشنفکران و اندیشه دینی که بعد از بررسی اندیشه شریعتی به افکار توسلی نیز اشاره دارد. و نیز استفاده از کتاب نکوداشت نیم قرن تلاش علمی دکتر توسلی.

در بررسی اندیشه اجتماعی سروش نیز از آثار وی فیش برداری شد از جمله آثار مورد بررسی وی عبارتند از: رازدانی و روشنفکری و دینداری، قبض و بسط تئوریک شریعت، فربه تر از ایدئولوژی، مدارا و مدیریت و بسط تجربه نبوی. در شناخت اندیشه سروش از اثر ارزنده محمد منصور هاشمی بهره بردم.

پس از فیش برداری و مقایسه در مورد وجوه اشتراک و اختلاف چهار اندیشمند مورد بررسی نتایج زیر به دست آمد:

هر چهار اندیشمند مورد بررسی معتقد بودند که به جز منابع فقهی و کلامی، منابع دیگر نیز می تواند در دین شناسی مورد استفاده ی مسلمانان قرار گیرد و با استفاده از آن درک های تازه ای از دین را عرضه کرده اند. هر چهار اندیشمند معتقدند که معارف مدرن بشری (علم) با گوهر دین سازگاری دارد. و این اندیشمندان

تضادی بین روشنفکری و دینداری نمی‌بینند و روشنفکری را با دینداری قابل جمع می‌دانند. این اندیشمندان نقاد سنت می‌باشند، نه نفی‌کننده‌ی آن. شریعتی، توسلی و بازرگان قبل از نوشتن کتاب بعثت و انبیاء معتقد به ایدئولوژیک کردن دین بود اما بعد از این اعتقاد روی برگرداند. اما سروش مخالف ایدئولوژیک کردن دین می‌باشد. این اندیشمندان معتقد به تکامل معرفت دینی می‌باشند.

توسلی، بازرگان و شریعتی مفاهیم جدید مانند شورا، بیعت، آزادی خواهی را با اسلام تطبیق داده و نشان دادند که اسلام نه ضد علم است، نه ضد آزادی اما سروش معتقد است که این مفاهیم مربوط به دوران مدرن است و اینکه برخی اندیشمندان در درون مفاهیم اسلامی به جستجوی مفاهیم مدرن می‌باشند را نمی‌پذیرند. در نهایت هر چهار اندیشمند مورد بررسی در قالب‌های سکولار به حکومت و قدرت می‌اندیشند.

«شکی نیست که دین یکی از قدیمی‌ترین و در عین حال پویاترین نهادهایی است که توجه جامعه‌شناسان را به خود جلب کرده است. بنیان‌گذاران جامعه‌شناسی همچون کنت، اسپنسر، مارکس، وبر، دورکیم و زیمل توجه ویژه‌ای به نقش دین در جامعه عصر جدید مبذول کرده‌اند. در نتیجه تحقیقات این متفکران، مفاهیم و دیدگاههای نظری زیادی به وجود آمده که هنوز هم راهنمای پژوهش‌های جامعه‌شناسان درباره دین است. علاوه بر آن، برخی از محققان متأخر از قبیل تالکوت پارسنز^۱، پتربرگر^۲، کلیفورد گیرتز^۳، رابرت ان. بلا^۴، مری دوگلاس^۵، نیکلاس لوه‌مان^۶، توماس لاکمن^۷، بریان ویلسن^۸ و دیگران نیز سهمی در زمینه گسترش مطالعات مربوط به دین دارند.» (توسلی، ۱۳۸۰: ۱۳)

«همراه با گسترش رشته جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی دینی نیز به صورت یک زیررشته جداگانه و مستقل درآمد. این زیررشته از لحاظ نظری تاحدودی با برخی از رشته‌های نزدیک از قبیل نظریه‌های جامعه‌شناسی، روانشناسی اجتماعی، رفتار جمعی، سازمان‌های رسمی و تغییرات فرهنگی انداخل پیدا کرده است. در حال حاضر مسائل متنوع و گسترده‌ای، علاقه محققان را به کار در جامعه‌شناسی دین جلب کرده است: تحقیقات بسیاری روی موضوعات تأییدی که سازمان‌های

1- Talcott Parsons

2 - Peter Berger

3 - Clifford Geertz

4 - Robert N. Bellah

5 - Mary Douglas

6 - Niklas Luhmann

7 - Thomas Luckmann

8 - Bryan Wilson

دینی با آن مواجهند در بسط انجام است که از آن جمله است: تعداد اعضای مذاهب، حضور در مراسم، کمک به سازمان‌های دینی، وضعیت کارکنان سازمان‌های دینی و نظایر آن. در این تحقیقات نوعاً از روش‌های تحقیق جامعه‌شناسی بهره‌گیری می‌شود، اما دلمشغولی اصلی محققان رشد نظری این رشته است.» (توسلی، ۱۴۰۳، ۳۸۰)

«محور یکی از پژوهش جامعه‌شناسی دینی، بر تاریخ اجتماعی ادیان معاصر تأکید می‌ورزد. به طریقی می‌توان گفت که این گرایش تحقیقاتی تحت‌تأثیر ضرورت‌های ناشی از ظهور روش‌های جنش‌های مذهبی و کشمکش‌های دینی، توسعه یافته است و هدف اصلی آن بررسی روند تکامل این ادیان و تحلیل و تفسیر رشد مذاهب و نقش و معنای بالقوه آنها در روند حوادث اجتماعی است.» (همان منبع، ۱۴۰۳)

مطمئناً عامل دیگری که در رشد جامعه‌شناسی دین مؤثر بوده، ویژگی‌های فکری و منشأ اجتماعی عده‌ای از پیشگامان جامعه‌شناسی جامعه در قاره آمریکا است. «شواهد مختلفی حاکی از آن است که بازنگری ارتباط بین دین و محیط اجتماعی از اهم مسائل تازه است، ادیان جدید قابلیت انطباق و حالت انعطاف بیشتری دارند و خود تحت‌تأثیر فرهنگ‌اند. نمی‌توان گفت که این ادیان روبه رشد یا رو به انحطاط است بلکه باید گفت که آنها خود را به شیوه‌های بسیار پیچیده‌ای با محیط تطبیق می‌دهند.

به این ترتیب امروزه عده‌ای می‌کوشند که بر همبستگی میان الگوهای دینی و محیط‌های اجتماعی تأکید ورزند؛ این عده بیش از هر چیز در برابر کسانی قرار می‌گیرند که گزینه جامعه‌شناسی دینی را با تأکید بر معنای نمادین دین برابر قرار

می‌دهند، یعنی بجای ارتباط میان نمادهای دینی و محیط اجتماعی، بر غنای خود دین و جهان نمادین آن تأکید می‌ورزند. با این حال از دیدگاه این عده ارتباط نظام‌های دینی با محیط اجتماعی نیز قابل تأمل است. (توسلی، ۱۳۸۰: ۷۵)

روشنفکری دینی نیز یکی از مفاهیم قابل بررسی در جامعه‌شناسی دین می‌باشد. روشنفکری دینی به خصوص از سالهای ۱۳۵۰ تا اکنون رشد چشمگیری در حوزه جامعه‌شناسی دین داشته است و صاحب نظرانی چون شریعتی، بازرگان، توسلی و سروش در این حوزه نظرات خویش را بیان نموده‌اند. تمامی این روشنفکران باعث ایجاد تغییراتی در سیاست، فرهنگ و اجتماع شده‌اند. در واقع همه روشنفکران دینی به گفته‌ی دکتر توسلی به دنبال راههایی بوده‌اند که دین را انعطاف‌پذیرتر بدهند و در این راه با موفقیت‌ها و شکست‌هایی روبه‌رو بوده‌اند.

در طول تاریخ شخصیت‌های بنیادین و مه‌ور کرده‌اند که با اندیشه‌های خویش تاریخ ساز شده‌اند و با استفاده از آنها به تبیین و تشریح روابط اجتماعی انسانها در قالب‌هایی نو و با روشهایی بدیع پرداخته‌اند و سعی در حل و فصل بحران‌های موجود عصر خویش کرده‌اند. تاریخ کشورمان را بر این قاعده مستثنی نمی‌باشد. روشنفکران دینی و غیردینی در کشور ما قبل از انقلاب شرایطی تاکنون افکار و اندیشه‌های نوینی را بیان کرده‌اند، روشنفکران غیردینی چون میرزا ملکم‌خان، آخوندزاده، کسروی، و... و روشنفکران دینی چون غلامعباس توسلی، عبدالکریم سروش، علی شریعتی و مهدی بازرگان. در بین اندیشه‌های این روشنفکران تفاوت‌های عمده‌ای وجود دارد هم‌چنان که نکات مشترکی نیز می‌توان

در افکار این اندیشمندان یافت اما قصد من در این مطالعه شناخت ابعاد اجتماعی غلامعباس توسلی، عبدالکریم سروش، علی شریعتی و مهدی بازرگان می‌باشد. آنچه برای من ایجاد سوال کرده این است که روشنفکران غیردینی نتوانسته‌اند موفق عمل کنند زیرا در یک جامعه مذهبی افکار ضد مذهب را ترویج کرده‌اند اما علت عدم موفقیت روشنفکران دینی چیست؟ چرا با این که قشر روشنفکر دینی، دین را از افکار اندیشه‌های خود حذف نکردند اما باز هم نتوانستند چندان موفق عمل کنند.

مطالعات گذشته نشان می‌دهد اندیشه‌های روشنفکرانه را حداقل می‌توان از نشانه‌های دگرگونی اجتماعی و اسباب دانست. هم روشنفکران و هم اندیشه‌های آنان در جوامع مختلف روی تحولات دگرگونی‌های مختلف تاثیرگذار بوده‌اند. کرین بریتون در مطالعه نظام مند عوامل مشترک چهار انقلاب دنیا، تغییریت روشنفکران را به عنوان موثرترین نشانه‌های مقدماتی انقلاب دانسته است. از نظر او روشنفکران می‌توانند برای یک نظام بحران مشروعیت ایجاد کنند.

ادوارد سعید نیز بر نقش عقاید روشنفکری روی دگرگونی‌ها تاکید دارد. او معتقد است که هیچ انقلاب عظیمی در تاریخ معاصر بدون حضور روشنفکران به وقوع نپیوسته و هیچ جنبش ضد انقلابی بدون حضور روشنفکران پا نگرفته است.

بنابراین تاثیر اندیشه‌های روشنفکران در تحولات اجتماعی بر هیچ کس پوشیده نیست. از آنجا که جامعه ایران جامعه‌ای مذهبی است روشنفکران غیردینی تاکنون نتوانسته‌اند موفق عمل کنند بنابراین با شناخت ابعاد اجتماعی روشنفکران دینی دریافتن وجوه تفاوتها و تمایزهای این اندیشه‌ها می‌توان در روند تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی تاثیر گذار بود.

روشنفکران دینی این دیار، از آغاز تاکنون آرمان مشترکی داشته‌اند که آن آرمان مشترک یافتن راهی و ایجاد فضایی برای امکان زیستن مومنانه، در جهان مدرن بوده است. یعنی پیوند بین دین و مدرنیته.

ضرورت دیگر این مطالعه این است که چرا با این که روشنفکران دینی، دین را سرلوحه اندیشه‌های خود کرده‌اند چندان موفق نبوده‌اند با انجام چنین مطالعاتی می‌توان وجه اشتراک افکار این اندیشمندان را برجسته و وجوه اختلاف آنها را کم رنگ تر کرد چرا که یکی از عوامل عدم رشد و توسعه ایران همواره اختلافات فکری بوده که چه بین قشر روشنفکر (چه دینی، چه غیردینی) و چه غیر روشنفکر وجود داشته است.

مقایسه تطبیقی اندیشه‌های اجتماعی چهار روشنفکر دینی معاصر (غلامعباس توسلی، سروش، شریعتی و بزرگن). شریعتی، بازرگان، توسلی و سروش آرمان مشترکی داشته‌اند. مشابهات بسیاری از نظر فکری بین این چهار اندیشمند وجود دارد. از نظر من شریعتی، بازرگان، توسلی و سروش در یک پیوستار خطی قرار دارند. بازرگان، نقطه آغاز این خط می‌باشد. شریعتی، با الهام از بازرگان، این اندیشه را بسط می‌دهد، توسلی به نوعی بعد از شریعتی به توضیح و تفسیر اندیشه وی می‌پردازد و سروش بر پایه این سنت فکری نظریات جدیدی در حوزه روشنفکری دینی پدید می‌آورد.

با استفاده از نظریات ادوارد سعید و آل احمد می‌توان به این نکته پی برد که چهار اندیشمند روشنفکرند و دغدغه‌ی دین نیز دارند یعنی روشنفکر دینی می‌باشند.

روشنفکرو نقش آن ازدیدگاه ادوارد سعید:

«روشنفکر فردی است با نقشی ویژه و همگانی که به سادگی نمی‌تواند به حرفه‌ای بی‌چهره یا عضوی شایسته از یک طبقه تقلیل یابد، فردی که فقط به فکر کار و حرفه خود است. روشنفکر فردی است با یک قوه ذهنی وقف شده برای فهماندن، مجسم کردن، و تبیین یک پیام، یک نظریه، یک رویه، فلسفه یا اندیشه-هم برای همگان» (سعید، ۱۹۹۴؛ ص ۴۹)

روشنفکر فردی است که ملت وجودیش بازی کردن نقش نمایندگی همه آن مردم و موضوعاتی است که در جریان عادی، یا فراموشی شده و یا مخفی نگه داشته شده‌اند. روشنفکر این کار را بر اساس اصول جهانشمول انجام می‌دهد: یعنی همه انسانها این حق را دارند که قدرتها و منافع دنیوی انتظار رفتاری را داشته باشند که با معیارهای آزادی و عدالت منطبق باشد؛ و اگر از آنها تخطی عمدی یا بی‌توجهی نسبت به معیارها دیده شد، نیازمند گواهی آنان و پیکاری شجاعانه علیه آنهاست.

سعید معتقد است که: چیزی به نام روشنفکر خصوصی وجود ندارد، چرا که شما از همان لحظه که کلمات را بر روی کاغذ می‌نشانید و سپس به چاپ می‌رسانید، به جهانی همگانی گام نهاده‌اید. چیزی نیز به نام روشنفکر همگانی، کسی که وجودش فقط به عنوان یک رئیس بی‌نفوذ، سخن‌گو و یا نماد یک انگیزه، جنبش یا حرفه مطرح است، وجود ندارد، انحراف شخصی و حساسیت خصوصی همیشه وجود دارند، و هم‌اینها هستند که به آنچه گفته یا نوشته می‌شود معنا می‌بخشند. آنچه کمتر از همه اهمیت دارد، این است که روشنفکر رضایت خاطر مستمعین خود را جلب کند: نکته اصلی مزاحم‌بودن، مخالف‌بودن و حتی ناخوشایندبودن است.